

Розділ 5. Висвітлення воєнної історії України в матеріалах «Зводу пам'яток історії та культури України»

5.1. Пам'ятки воєнної історії України IX–XVII ст.

Пам'ятки воєнної історії середньовічної доби і раннього нового часу серед нерухомих пам'яток представлені незначною кількістю історико-культурних об'єктів. Це — комплексні пам'ятки археології і історії, історії та архітектури, археології, архітектури і мистецтва, які становлять історичну та архітектурно-мистецьку цінність. Більшість цих пам'яток може бути віднесена до двох або більшої кількості груп. Так, до пам'яток державного устрою і суспільного життя і водночас воєнної історії, можуть бути віднесені адміністративні споруди, розташовані в районах, пов'язаних з історією козацтва — січі, сотенні і полкові канцелярії, пам'ятні місця розташування полків, сотень, куренів. Виникнувши виключно як військові формування в ході Національно-визвольної війни середини XVII ст. вони перетворилися на центри адміністративної, військової, цивільної та судової влади⁵¹⁰.

Для захисту кордонів на західному порубіжжі України та Кримсько-чорноморському узбережжі протягом XIII–XVIII ст. склалася розгалужена мережа оборонних споруд і комплексів, частина з яких, у вигляді руїн дійшла до наших днів. Це — рештки оборонних мурів і рови, фрагменти давніх укріплень, муровані замки, фортеці, окремі башти, укріплення монастирів чи окремих храмових споруд, пам'ятні місця бойових дій, розташування військових таборів, козацькі цвинтарі, братські та одиночні поховання військових діячів, учасників бойових дій. Ці пам'ятки не тільки документальні свідчення численних історичних подій, запеклих баталій, що відбувалися на теренах українських земель упродовж багатьох століть, пов'язані з визначними історичними постатями, військовими діячами, але вони виконують і важливу соціальну функцію. В умовах розбудови незалежної Української держави, пошуків ефективних засобів формування національної і державної самосвідомості українського суспільства вони відіграють визначальну роль не тільки у відтворенні історичної пам'яті, формуванні відчуття батьківщини, національної і духовної спільності, а й у забезпеченні наступності поколінь, вихованні військових кадрів, здатних захистити незалежність держави, її матеріальні, духовні та культурні цінності.

5.1.1. Оборонні споруди: укріплені лінії, вали, рови, фортеці і їх залишки.

У багатій та різноманітній історико-архітектурній спадщині України визначне місце належить фортецям, замкам, оборонним храмам, міським укріпленням. Упродовж багатьох століть вони були головними у забудові міст і містечок, першими відбивали ворожі напади і останніми підкорялися завойовникам.

Традиція зведення дерев'яно-земляних оборонних споруд мала глибоке коріння. Наприкінці X ст. будівничі Київської Русі мали значний досвід зведення

дерев'яно-земляних валів з надбрамними баштами. Таке укріплення складалося з двох, а частіше — з трьох рядів дубових зрубів, встановлених вздовж відповідної території. Зведена в такий спосіб оборонна стіна, що складалася з низки дерев'яних зрубів, засипалася землею, а зовні обносилася ровом. За подібною схемою на рубежі X–XI ст. в Київській Русі була споруджена грандіозна мережа захисних дерев'яно-земляних валів, загальною довжиною понад 900 км — так звані Змієві вали⁵¹¹. Система земляних валів, оточуючи Київ, простяглася із заходу, півдня та сходу на тисячі кілометрів. Залишки цих валів збереглися і донині на Київщині, Черкащині, Полтавщині, по річках Рось, Стугна, Віта, Трубіж, Сула. Завдяки археологічним дослідженням 1970–1980-х рр. підтверджено, що час будівництва Змієвих валів припадає на X ст. — першу пол. XI ст.

Важливий етап в історії Києва, як і всієї Київської Русі, був пов'язаний з князюванням Володимира Святославича, який відомий значним будівництвом, а також проведенням низки реформ, у тому числі і релігійної. Для захисту від постійних набігів кочовиків київський князь розпочав будівництво оборонної системи, що складалася із земляних валів та укріплень міст-фортець по лінії кордонів держави. В цей же час було реконструйовано і ряд укріплень, збудованих раніше. Фортеця в Городку (літописне місто, м. Путивль, Сумська обл.) виникла як укріплений громадський центр у VIII ст. і була удосконалена в X ст. Замість дворядного дубового частоколу на невисокому земляному валу були побудовані дубові зруби розміром 2,2х2,2 м з лесовим забутуванням⁵¹². Рештки укріплень княжої доби — дерев'яні вали, рови, башти — збереглися у Білогородці, Василькові, Вишгороді (Київська обл.). Їх дослідження на початку минулого століття проводив український археолог В. Хвойка⁵¹³.

Частково оборонні укріплення збереглися у м. Переяслав-Хмельницькому (Київська обл.). На початку XI ст. Переяслав оточував земляний вал висотою 17–18 м, шириною 18 м. В основі валу були дубові зруби, заповнені землею, ззовні їх обкладали цеглою та дерном. Периметр оборонної огорожі становив близько 3 км, на сьогодні збереглося близько 1500 м земляних валів, які захищали центр міста з півночі⁵¹⁴. Ця лінія укріплень мала три брами. Залишки Михайлівської (стара назва Єпископська) брами, збудованої 1089 р., були виявлені і досліджені Ю. Асеевим, М. Сікорським і Р. Юра. Частково збереглися дві стіни брами висотою до 2 м. У 1585 р. в місті була споруджена фортеця, реконструйована у XVIII ст. Первинні укріплення фортеці склалися з високих земляних валів і дерев'яних стін, на яких стояли три надбрамні башти з мостами. Тут відбувалися битви під час селянсько-козацьких повстань під проводом К. Косинського у 1591–93 рр., а протягом 1594–95 рр. містилася база С. Наливайка. Від 1648 р. Переяслав — полкове місто Української козацької держави. Після реконструкції 1740 р. за проектом відомого фортифікатора Д. Дебоскета фортеця перетворилася на суто земляне укріплення бастионного типу. У 1794 р. фортеця була скасована, її земляні вали частково знесені. Збережені ділянки земляних валів являються пам'яткою архітектури⁵¹⁵.

«Місто Володимира» — умовна назва київського дитинця (IX — 1-а пол. XIII ст.) на Старокиївській горі у Києві являло собою фортецю, оточену потужним земляним валом з дубовою огорожею, воротами, мостами через глибокий рів. Із запровадженням християнства Русь прилучилася до передової на той час

візантійської будівельної культури, що увібрала багаті традиції античної архітектури. Початком будівництва кам'яних храмів було зведення в 989–996 рр. Десятинної церкви, як кафедрального собору у зв'язку з офіційним введенням на Русі християнства і заснуванням Київської митрополії. Десятинна церква була центром «міста Володимира», навколо якої стояли князівські муровані палаци. Перший кам'яний храм Київської Русі — Десятинна церква — став останнім оплотом героїчних захисників Києва в грудневі дні 1240 р. Літописець повідомляв, що від великої кількості людей, які збіглися на хори, склепіння не витримали і обвалилися. На думку академіка НАН України П. Толочка, справжньою причиною руйнування Десятинної церкви були монголо-татарські стінобитні машини⁵¹⁶. У 1635 р. з ініціативи митрополита Київського Петра Могили руїни Десятинної церкви були розчищені і в південно-західній стороні стародавньої будівлі було споруджено невелику церкву з використанням частини давніх стін⁵¹⁷. У 1828–42 рр. на місці стародавньої церкви за проектом архітектора В. Стасова було зведено нову церкву з тією самою назвою, яка була розібрана за радянської влади у 1935 р.⁵¹⁸

Перші археологічні дослідження київського дитинця у 1824 р. проводив К. Лохвицький, який відкрив фундаменти Десятинної церкви. Були виявлені мармурові капітелі колон, уламки карнизів, шматки штукатурки з фрагментами фрескового живопису, шиферні плити, мозаїчні підлоги та кілька саркофагів князівських поховань⁵¹⁹. Протягом 2005–2006 рр. археологічна експедиція, очолювана київським археологом Г. Івакіним, до складу якої входили знані вчені в галузі давньоруської архітектури, проводила вивчення Десятинної церкви. Завдяки розкопкам пам'ятки встановлені етапи будівництва та перебудови храму, первісний задум його архітектури й вимушена зміна конструкції основи під час будівництва, а також нові поховання в могильнику дохристиянського часу⁵²⁰. Десятинна церква — останній притулок киян, її фундаменти — свідки зв'язки русичів, які боронили свою землю від ворога. У 1982 р., до 1500-річчя Києва, контури давнього фундаменту Десятинної церкви викладено червоним кварцитом.

На території «міста Володимира» (вул. Володимирська, 3) в 1872 р. були відкриті фундаменти споруди X ст., досліджені О.Звенигородським у 1881–82 рр., Я. Боровським і П. Толочком у 1975–76 рр. Вони були визначені як руїни круглої в плані споруди, що отримала назву «ротонда». Діаметр споруди — понад 20 м, висота — у межах 18–20 м, що не могло перебільшувати висоту фортечних валів, яка на той час у Києві була приблизно 14 м. Дослідники визначили споруду як князівський палац⁵²¹, але не виключили, що ротонда будувалася і використовувалася як оборонна споруда — вежа-донжон для захисту князівської родини⁵²². Залишки ротонди законсервовано.

В часи правління князя Ярослава Мудрого будівництво велось, як і раніше, у Верхньому місті, де була споруджена нова фортеця, оточена потужним земляним валом і ровом. З південного і частково західного боків Софійського собору (вул. Володимирська, 24), а також навпроти південної брами Національного заповідника «Софія Київська» виявлені фундаменти оборонного муру. В наш час контур фундаменту викладено червоним кварцитом на проїжджій частині вулиці Володимирська⁵²³. Площа «міста Ярослава» XI–XIII ст. в межах цих укріплень дорівнювала 80 га. В системі укріплень було троє воріт, у тому числі парадні —

Золоті ворота XI ст., які поєднували функції головного парадного в'їзду до Києва і оборонної споруди. У 1972 р. до святкування 1500-річчя Києва були проведені археологічно-архітектурні дослідження, які дозволили реконструювати абрис пам'ятки. Над стародавніми руїнами, які збережені, надбудована надбрамна церква і арка проїзду. Вал, що пролягав до воріт, умовно зображений в розрізі. Золоті ворота — унікальна пам'ятка давньоруського оборонного зодчества. Золоті ворота були свідками важливих подій в історії України. На початку 1649 р. кияни урочисто зустрічали тут селянсько-козацьке військо на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким, визволителем України з польської неволі⁵²⁴. Перші археологічні розкопки на території «міста Ярослава» здійснив у 1832 р. К. Лохвицький. Він відкрив Золоті ворота, фундаменти яких — автентична пам'ятка, що дає уявлення про оборонні споруди X ст. Пам'ятка була засипана у XVIII ст. під час перебудови земляних укріплень Києва⁵²⁵. Одним із головних оборонних пунктів у мережі фортифікаційних споруд Верхнього міста була Лядська (Печерська) брама, збудована в кінці 1030-х років. Із всього комплексу фортифікаційних споруд довколишньої забудови вдалося зберегти тільки незначну частину проїзду Лядської брами, яку було законсервовано під залишками цегляної кладки 18 ст.⁵²⁶. Композиційним центром архітектурного ансамблю Верхнього міста був Софійський собор, збудований на честь перемоги Ярослава Мудрого над печенігами, який зберігся до наших днів і є визначною пам'яткою давньоруської архітектури.

Наступником Київської Русі стало Галицько-Волинське князівство. Географічне розташування Волині — на перетині торгових шляхів із Азії в Західну Європу і з Скандинавії та Балтики в басейн Чорного моря — зумовило її важливу роль у створенні системи оборонних споруд. На зміну дерев'яно-земляних укріплень, які були недовговічними, приходять муровані. Одночасно з перебудовою старих дерев'яних замків в XIV–XVI ст. відбувається процес заснування нових укріплень. Характерною особливістю мурованих замків на теренах України було будівництво одно — і багато — баштових, бастіонних і протибастіонних мурованих замків. Устрій мурованих укріплень залежав від технічного розвитку суспільства в цілому, і, зокрема, від розвитку технічних засобів ведення бою. До пам'яток фортифікаційного мистецтва цього періоду належать оборонні вали літописного міста Володимира X–XIII ст., замковий комплекс XIII–XVI ст. у Луцьку, Володимирі-Волинському (Волинська обл.), замки в Острозі, Клевані, Дубно, Корці (Рівненська обл.), фортечно-замковий комплекс в Олиці (Тернопільська обл.)⁵²⁷.

Луцьк — одне з найстаріших міст України, 1340 р. отримав статус столиці Галицько-Волинського князівства. У 1340–83 рр. Луцьк служив столичною резиденцією Великому Литовському князеві Любарту, який на місці дерев'яних давньоруських фортифікацій. розпочав будівництво мурованого замку. За князювання литовського князя Вітовта Луцьк було обрано другою після Вільно великокняжою резиденцією. У 1429 р. в луцькому замку відбувся великий з'їзд монархів європейських країн, де обговорювалося питання захисту Європи від турецької експансії і вироблення спільної конституції. Замковий комплекс, який зберігся, включає: три башти (В'їздову, Владичу та Стирову, сполучені між собою мурами довжиною 230 м), будинок судів (XVIII ст.), церкву Івана Богослова (XII ст.), князівський палац (XIV–XVI ст.). На базі історичних та архітектурних споруд Старого Луцька

в 1985 р. створений і діє Луцький історико-культурний заповідник, до складу якого входять 58 пам'яток історії та культури, в тому числі 19-національного значення⁵²⁸.

Важливу роль в історії Волині відіграли Дубенський і Острозький замки, споруджені у XIV ст. Протягом 1489–1506 рр. Дубенський замок зазнав значної модернізації, були зведені нові фортифікаційні споруди, які частково збереглися. У 1577 р. захисники замку двічі відбивали татарські напади. У 1648 р. відбувалися бойові сутички між захисниками фортеці і козацьким полком на чолі з Максимом Кривоносом, а на початку 1660 р. під Дубном відбулася битва між російськими та польськими військами. Пам'яткам воєнної історії, зокрема фортифікаційним спорудам Острога і Дубно, велику увагу приділяв Київський відділ Російського воєнно-історичного товариства, створений у 1908 р. Після дослідження оборонних споруд Острога, Дубно (Рівненська обл.), залишків фортечних валів у Кролевіці, Глухові (Сумська обл.), Чернігові, Новгород-Сіверському, Стародубі (Чернігівська обл.) в 1910 р. були розроблені заходи по збереженню цих пам'яток. Для забезпечення термінових охоронних заходів член товариства Б. Стеллецький запропонував в одній з башт організувати історичний музей, а члени Імператорської Археологічної комісії звернулись до місцевих органів влади з пропозицією про виділення коштів на охоронні роботи⁵²⁹. Після обстеження замку у м. Дубно було прийнято рішення про охорону системи Дубенських укріплень як історичної пам'ятки⁵³⁰. На жаль, в той період ці питання вирішені не були.

В період Української революції 1917–21 рр., коли охорона історико-культурної спадщини вирішувалася в контексті національного відродження, Острог і його пам'ятки знову привернули увагу пам'яткоохоронців. У липні 1918 р. Рада Міністрів Української Держави з метою збереження пам'ятки історії та культури Острогу розглянула і затвердила законопроект про створення Волинської архівної комісії і архіву в м. Острозі. Ці заходи мали велике значення для збереження пам'яток історії та культури міста, залишків його оборонних споруд⁵³¹. В 1993 р. у м. Дубно був створений Державний історико-культурний заповідник, до складу якого входить Дубенський замок (XV–XVIII ст.), палац князів Острозьких, князів Любомирських, Луцька брама (XVI ст.). На базі комплексу пам'яток історії та культури Острога у 1981 р. було створено Державний історико-культурний заповідник у м. Острозі, до якого увійшли територія Замкової гори із залишками замку князів Острозьких: Круглою баштою (XVI ст.), Мурованою баштою (XV ст.), фрагменти старовинних оборонних споруд⁵³².

На території Тернопільської області знаходиться понад 20 історико-архітектурних об'єктів, які водночас є пам'ятками воєнної історії і оборонної замкової архітектури. Збереглися руїни Кременецької фортеці, яка згадується у літописі під 1227 р., де відбулася битва волинського князя Данила Романовича з угорським королем⁵³³. У 1241 р. під час монгольської навали, коли більшість руських міст лежала в руїнах, мешканці міста дали рішучу відсіч ординцям хана Батия. Поразкою закінчилась і наступна спроба монголів оволодіти містом. У 1254 р. військові дружини Данила Галицького розгромили загони татарського хана Куремси. В другій половині X–XIV ст. на місці дерев'яно-земляних укріплень було закладено кам'яний замок. Фортеця, неприступна для багатьох завойовників упродовж століть, була свідком боїв української козацької армії Богдана Хмель-

ницького з польсько-шляхетським військом⁵³⁴. На початку Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. під проводом Богдана Хмельницького у 1648 р. кременецька твердиня в результаті півторарічної облоги була здобута і зруйнована семитисячним козацьким загоном на чолі з полковником Філоном Джалалієм, що виділився з армії Б. Хмельницького, яка після перемоги під Пилявцями рухалася навздогін шляхетським військам під Львів. До наших днів на Замковій горі збереглися дві башти — «Черлена» та «Над новим домом», а також фрагменти оборонної стіни висотою 8–12 метрів із рештками зубців-мерлонів, бійниць і вікон⁵³⁵.

Бучач (Тернопільська обл.) увійшов в історію тим, що тут 1672 р. був підписаний ганебний для Речі Посполитої мир з Османською імперією, згідно якого до Туреччини відійшло Західне Поділля. Вперше на міжнародно-правовому рівні польська сторона вжила термін «Українська держава» стосовно українських земель — Правобережної Київщини та Східного Поділля (Брацлавщини), які перебували під владою гетьмана П. Дорошенка. Решта українських земель залишалася за Польщею⁵³⁶. У південно-східній частині м. Бучач збереглися руїни замку, який протягом XVI–XVII ст. набув слави нескореної твердині. Найвідомішою була облога замку 1672 р. військами турецького султана Магомета IV, який після взяття Кам'янець-Подільського прагнув оволодіти фортецею. Про звиягту захисників фортеці, обороною якої керувала Тереза Потоцька, склалися пісні і легенди, сповіщає пам'ятний напис на камені.

У Хмельницькій області налічується 473 пам'ятки мистецтва, 2442 — пам'ятки історії, 105 — археології, 205 — архітектури⁵³⁷. На території області збереглися руїни оборонних споруд у вигляді круглої та трьох п'ятигранних башт з фрагментами мурів у Сатаніві, руїни башти у Старокостянтиніві, замок, мури з вежами у Меджибожі, північна башта над прірвою проти річки Жванець, фрагменти стін та східної башти у Жванці, фортеця у Кам'янець-Подільському⁵³⁸. Давньоруське Межибожжя згадується в Іпатіївському літописі під 1146 р. Це одне з найбільших міст Болохівської землі з потужною дерев'яною фортецею, що отримала свою назву від розташування «між Богами» (річками Південний Буг та Бужок — тоді Бог та Божок). В XIV ст. литовські князі, що відвоювали Поділля у татар, перебудували фортецю на кам'яну⁵³⁹. В XVI ст. замок зазнав реконструкції, була створена система укріплень, що збереглася до нашого часу. В 2001 р. на базі комплексу пам'яток замку у смт. Меджибіж був створений Державний історико-культурний заповідник «Меджибіж», до складу якого входять замок (XII–XIX ст.), палац (XIV–XIX ст.), церква (XVI ст.), мури з вежами (XIV–XIX ст.)⁵⁴⁰.

На Волині роль передового форпосту проти набігів кримських татар виконувало місто-фортеця Костянтинів, яке почав споруджувати Костянтин Острозький у 1561 р. У 1632 р. місто було перейменоване у Старокостянтинів, а у XVI–XVII ст. створюється цілий архітектурний комплекс, основні складові якого фортеця і мури. Сторожова вежа фортеці збереглася до наших днів. Замок Острозьких був свідком державотворчих змагань після 1917 р., коли Старокостянтинів опинився в центрі бурхливих воєнних подій. У листопаді 1919 р. в місті з військом зупинилися війська С. Петлюра, де він керував військовими діями у так званому «трикутнику смерті»⁵⁴¹.

До найдавніших міст України з більш як тисячолітньою історією належить і м. Кам'янець-Подільський. Літописна згадка про Кам'янець датується 1228 р. Та часом його становлення й утвердження як головного міста краю — політичного та адміністративного центру — став період з 1362 р. до 1434 р. (у складі Великого князівства Литовського). На руїнах давньоруських фортифікаційних споруд литовські князі Коріатовичі звели неприступну твердиню. Порубіжна фортеця впродовж століть стояла на охороні прикордонних земель і принесла Кам'янцю світову славу⁵⁴². Дискусійним у колі науковців є давньоримська версія походження міста. Римську присутність на Поділлі, яка залишилася у так званих Траянових валах, підтверджують наукові дослідження київських науковців Є. Пламеницької і О. Пламеницької, які впродовж 50-х років ХХ ст. досліджували місто. За їх свідченнями, ще й дотепер збереглися рештки споруд та земляних прикордонних укріплень Старого замку, а також давня частина Замкового мосту, зведених на початку 11 ст. за часів римського імператора Траяна (97–117ст.)⁵⁴³.

Протягом століть Кам'янецька фортеця залишалася нескореною перед іноземними завойовникам. За всю свою середньовічну історію її захоплювали тричі: 1393 р. — литовський князь Вітовт, 1430-го р. — через чвари фортечного гарнізону — поляки, 1672 р. — турецький султан Магомет IV, 150-тисячне військо якого стократно переважало кам'янецьку залого⁵⁴⁴. Від 1434 р. до 1672 р. його було перебудовано на кам'яний, а для його прикриття 1617 р. споруджено ще один кам'яно-земляний замок, який став називатися Новим (Нова фортеця), на відміну від більш давнього замку (Стара фортеця). В 1-й половині XVII ст. для сполучення замків із містом було зведено кам'яний арковий (Замковий) міст. Впродовж 1648–76 рр. українську козацьку армію Б.Хмельницького на Поділлі активно підтримували загони місцевих опришків. Наприкінці серпня — на початку вересня 1648 р. вони провели перші військові операції з метою захоплення Кам'янця, що виявилися невдалими. Прагнення українських військ та опришків оволодіти містом у 1649, 1651, 1652 та 1655 рр. виявилися також безуспішними⁵⁴⁵. Під Кам'янцем у 1653 р. була укладена кримсько-польська мирна угода, що увінчала Жванецьку кампанію, у ході якої Війську Запорозькому та його союзникові — Кримському ханату — вдалося завдати польській армії низку поразок⁵⁴⁶. 70-тисячна польська армія на чолі з королем Яном Казимиром, штаб якого був розташований у Жванецькому замку, була оточена військами Богдана Хмельницького. Проте зрада татар — союзників козаків — врятувала польську армію. Б. Хмельницький зняв облогу і рушив з-під Жванця до Чигирина, де відбулася Переяславська рада.

В ході війни між Річчю Посполитою і Османською імперією у 1672 р. Кам'янець був зайнятий турками. Фортеця, яку охороняв невеличкий гарнізон, після двохтижневої облоги капітулювала перед 150-тисячною турецькою армією. З 1812 р. Кам'янецька фортеця втратила своє військове значення, хоча гарнізон ще довго там перебував. Тут служив російський поет К. Батюшков і майбутній декабрист В. Расвський, що створив таємну організацію «Залізні персні». У перетвореній на в'язницю фортеці сидів народний герой — ватажок опришків Устим Кармалюк⁵⁴⁷. До наших днів зберігся комплекс споруд Старого замку, який складається із 12 башт, об'єднаних муром, Нового замку — бастионної фортифікації, пристосованої до війни із застосуванням артилерії. Збереглися також оборонні

укріплення — Руська і Польська брами, Баторієва (Кушнірська), Гончарська, Різницька, Слюсарська, Захаржевського (Турецька) башти, Вірменський бастион, кілька кам'яних стін і земляні вали, що оточували півострів і зводилися для захисту навколо міста. В 1977 р. у місті був створений історико-культурний заповідник «Кам'янець», з наданням йому у 1998 р. статусу національного. У Національному історико-архітектурному заповіднику налічується майже 200 історико-культурних об'єктів, збереглися пам'ятки військово-інженерного мистецтва, воєнної історії України⁵⁴⁸. Частина території заповідника номінується до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО як «Культурний ландшафт каньйону в м. Кам'янець-Подільський».

Видатною пам'яткою фортифікаційного зодчества та воєнної історії являється Хотинська фортеця (Чернівецька обл.), яка знаходиться на березі Дністра. Завдяки вигідному стратегічному положенню Хотин відігравав значну роль в історії України, Молдавії, Польщі, Туреччини і Російської держави. У X–XI ст. тут знаходився один з найважливіших оборонних форпостів Київської Русі. З кінця XI ст. Хотин входив до складу Теребовлянського, з 40-х років XII ст. — Галицького, з 1199 р. — Галицько-Волинського князівств. Протягом XVI–XVII ст. фортеця в результаті запеклих боїв та дипломатичних переговорів багаторазово змінювала володаря. У 1620–21 рр. тут відбувалися події Хотинської війни — війни Османської імперії проти Польщі з метою загарбання польських і українських земель⁵⁴⁹. В 1621 р. польсько-литовське військо під командуванням Яна Ходкевича та запорозьке військо гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного завдало турецькій армії низку поразок і звільнило фортецю Хотин. Військо П. Сагайдачного відіграло в цій битві вирішальну роль і нараховувало 42 тис. з 65 тис. вояків об'єднаних сил.

Під час козацьких війн замок двічі — у 1650 р. та 1653 р. був здобутий військом Б. Хмельницького. На початку XVIII ст. було здійснено реконструкцію цитаделі. Навколо замку було зведено так звану Нову фортецю — зовнішнє кільце укріплень чотирикутної форми, вали з бастионами, оточені глибоким ровом. До фортеці вели чотири брами: Кам'янецька, Яська, Бендерська і запасна. До наших днів зберігся кам'яний замок (цитадель) і залишки так званої Нової фортеці, зведеної на початку XVIII ст. До фортифікаційних споруд входять 5 веж — Надбрамна, Північна, Східна, Комендантська і Південно-Західна. Вежі мали бойові майданчики по периметру, з'єднані між собою стінами висотою 40 м і товщиною 5 м. На внутрішньому подвір'ї знаходяться залишки князівського палацу, комендантський будинок, стародавній колодязь, мури, брама, Свято-Миколаївська або Червона церква, яку використовували захисники фортеці, як передове укріплення⁵⁵⁰. Нова фортеця складається з валу, кам'яної стіни, південної Стамбульської вежі, залишків бастионів, веж. Мури замку прикрашені геометричними орнаментом із червоної цегли, характерним для українського та молдавського декоративного мистецтва⁵⁵¹.

На базі фортифікаційних споруд Хотинської фортеці в 2000 р. був створений Державний історико-архітектурний заповідник «Хотинська фортеця»⁵⁵². Перед входом до фортеці розташовано пам'ятник видатному українському діячу, гетьману П. Сагайдачному, полководницький талант якого забезпечив перемогу у Хотинській битві. Пам'ятник споруджено у 1991 р.

До комплексних пам'яток архітектури та воєнної історії відноситься і Глухівська фортеця XVII–XVIII ст. (Сумська обл.). Це визначна пам'ятка українського

національного містобудування, центр одного з літописних міст Київської Русі, пам'ятне місце знаменитої Глухівської оборони 1664 р., укріплений осередок гетьманської столиці XVIII ст. Збереглися західна лінія земляних укріплень вздовж вул. Валова, протяжністю 1400 м, а також Київська фортечна брама⁵⁵³. Оборона Глухівської фортеці українськими військами гетьмана І. Брюховецького у ході польсько-російської війни — один із центральних епізодів. Вона розпочалася 23 січня 1664 р., коли авангард польських військ на чолі з королем Яном II Казимиром Ваза підійшов до прикордонного з Московською державою міста. Оборону Глухова очолив київський полковник В.Дворецький, а облогою Глухова керував руський воєвода С. Чарнецький. У таборі польського короля під Глуховом перебували й українські козаки з Правобережної України під командуванням наказного гетьмана І. Богуна, але він не брав активної участі в облозі і штурмах міста. Навпаки, він повідомляв про плани польського командування захисникам Глухова. У ході оборони міста захисники відбили 2 штурми — 29 січня та 8 лютого 1664 р. Штурм 8 лютого супроводжувався закладенням польськими інженерами під оборонні споруди 3-х порохових зарядів, які завдали втрат як захисникам, так і нападникам. Мужність і героїзм українського козацтва підірвали сили поляків, які відступили від міста і невдовзі зазнали нищівної поразки. Тривала затримка польських військ під Глуховом, і їх втрати під час облоги стали однією з головних причин провалу зимової кампанії 1663–64рр.⁵⁵⁴ На козацькій раді у Глухові 16 березня 1669 р. гетьман Д. Многогрішний підписав угоду між Гетьманщиною і Московською державою. Цей українсько-російський договір обмежував свавілля і зменшував число російських воєвод в українських містах, відновлював козацьке самоуправління, вперше законодавчо закріпив право гетьманів утримувати 1 тис. найманого війська⁵⁵⁵. У Глухові проходили козацькі ради 1750 р., 1763 р., пов'язані з обранням гетьмана К. Розумовського та його діяльністю.

Південні українські землі зазнавали набігів кримських татар. Для захисту кордонів будувалися широко розгалужена система оборонних споруд. До важливих фортифікаційних споруд відноситься Українська прикордонна лінія, збудована для захисту від набігів кримських татар у 1731–42 рр.⁵⁵⁶ Будівництво розпочалося весною 1731 р. і до жовтня було зведено 10 фортець і 24 редути. У 1732 р. було прийнято рішення закінчити будівельні роботи і визначити місця для останніх шести фортець. При будівництві укріплень були використані зручні для оборони природні умови: ріки, озера, болота, ліси, які доповнювали створені працею козаків та селян оборонні споруди, безперервний земляний вал і рів. Уздовж лінії оборони були збудовані на певній відстані одна від одної 16 фортець за єдиним зразком і планом. На території кожної фортеці розміщувалися казарми, пороховий льох, провіантський магазин, цейхгауз і колодязь питної води⁵⁵⁷.

Прикордонна лінія укріплень тяглася від Північного Дінця майже на 285 км уздовж правої притоки Дінця до верхів'я Береки, а потім з верхів'я сусідньої Берестової — до Орелі, а по ній — до Дніпра. Стародавні рови, вали та фортеці можна й сьогодні побачити на полях Дніпропетровської, Запорізької, Полтавської, Харківської областей. На території сучасних районів Харківської області збереглися залишки 12 фортець: в Балакліївському — 1, Барвенковському — 1, Лозовському — 1, Першотравневому — 3, Нововодолазькому — 2, Червоноградському —

2, Зачепилівському — 2⁵⁵⁸. Одночасно з будівництвом фортець для оборони прикордонної території було організовано 20 полків створених із солдат і офіцерів українського корпусу ландміліції і селян-переселенців Білгородщини, Орловщини та інших місцевостей⁵⁵⁹. На території сучасної Запорізької області збереглися залишки валів п'ятох із семи фортець Дніпровської лінії — Микитинської, Кирилівської, Олексіївської, Захарівської і Петровської. Ця система фортифікацій другої половини XVIII ст. призначалася для оборони південних кордонів Російської імперії від нападів татар і турків, а також для контролю над запорозьким козацтвом. Її будівництво було пов'язане з подіями російсько-турецької війни 1768–74 рр. і втратою оборонного значення Української (Старої Української) лінії⁵⁶⁰.

Дніпровська лінія простяглася територією України майже на 200 км — від Дніпра до Азовського моря вздовж річок Конки і Берди. Найкраще збереглася Микитинська фортеця (Оріхівський район). Сучасна висота валів — 6–7 м, бастіони і рavelіни оточені зовнішнім сухим ровом, перед яким знаходився гласис, лишилися фундаменти мурованих будинків і казарм. Залишки Кирилівської фортеці — у Пологівському районі, Олексіївська фортеця — в Куйбишевському районі, рештки Захарівської і Петровської фортеці містяться в Бердянському районі, але локалізація на місцевості автентичних решток ускладнена розташуванням споруд на території сіл. Від Олександрівської і Григорівської фортець не лишилося матеріальних решток у вигляді земляних насипів чи ровів⁵⁶¹. Навколо Олександрівської фортеці виникло місто Олександрівськ (тепер м. Запоріжжя). Пам'ятне місце (територія між вулицями: Гоголя, Горького, Космічна, Тургенівська), де знаходився форштадт Олександрівської фортеці, являється пам'яткою історії⁵⁶².

Фортеці, що дійшли до наших днів, представляють великий інтерес з точки зору пам'яток архітектури та історії, вони зберегли пам'ять про буремні події нашої історії, зв'язку їх захисників. Невизначеність статусу, байдужість з боку державних органів, які опікуються культурною спадщиною, не дозволяють в повній мірі використовувати ці пам'ятки в туристичній галузі. Необхідно скласти загальний перелік всіх існуючих фортець в Україні і розробити програму їх охорони, збереження та забезпечення відповідним фінансуванням.

5.1.2. Пам'ятні місця: битв, розташування воєнних таборів, штабів, проведення козацьких рад.

Специфічну групу пам'яток історії становлять пам'ятні місця: битв, проведення козацьких рад, розташування січей, паланок, військ, штабів. При визначенні і наданні їм статусу пам'ятки місцевого або національного значення береться до уваги важливість історичної події для держави взагалі, конкретного регіону, місцевості, наявність певної локалізованої території, де відбувалася зазначена подія. Якщо зазначені умови виконуються, вирішується питання про постановку пам'ятки на державний облік і внесення її до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, «Зводу пам'яток історії та культури України». Дослідження пам'ятних місць дуже складна справа, якою займаються різні фахівці, і в першу чергу археологи. Території, на яких відбувалися, зокрема, битви, зазвичай займали велику площу. В багатьох випадках вона може сягати кількох десятків гектарів. Природна ерозія землі, будівництво нових доріг, нові поселення дуже змінюють

ландшафт. Історичним документам бракує точності, карти та малюнки, складені в часи подій, недосконалі з технічних причин та складних умов створення. Саме сучасні археологічні дослідження з використанням нових технологій — металошукачів та комп'ютерних програм (GPS) дозволяють локалізувати місця битв, розташування військових таборів. Виявлення предметів у ході розкопок, їх точна географічна прив'язка, групування матеріалів на великих територіях дають змогу широкомасштабного вивчення полів битв. Співставлення комплексів артефактів, отриманих в ході розкопок із застосуванням нових технологій, з історичними описами битв, картинами, ілюстраціями, із сучасними топографічними картами дають можливість більш детально дослідити події минулого⁵⁶³.

В ряді областей пам'ятні місця, пов'язані з воєнними подіями середньовічної історії, відзначені пам'ятними знаками і взяті на держаний облік. Тріумфальні перемоги над половцями здобули об'єднані дружини руських князів, очолювані Володимиром Мономахом в 1103 р., 1107 р., 1109 р., 1111 р. Успішний похід 1103 р. започаткував цілу серію перемог руських дружин, в результаті яких було значно послаблено сили правобережних половців. В 1107 р. під Лубнами (Полтавська обл.) руські полки на чолі з Володимиром Мономахом і Святополком, завдали нищівної поразки ордам лівобережних половців Боняка і Шарукана, про що йдеться в літописі. Про це нагадує пам'ятне місце — давньоруське городище «Лубни» (м. Лубни, вул. Верхній Вал)⁵⁶⁴. В Харківській області (м. Ізюм, вул. Закузнечна) в 2009 р. відзначено місце битви дружини Володимира Мономаха з половцями в 1111 р., а також місце розташування дружини Новгород-Сіверського князя Ігоря в 1185 р.⁵⁶⁵

На початку XIII ст. давньоруська земля зазнала навали з боку Монгольської держави, під ударами якої упали держави Середньої Азії. В квітні 1223 р. на Дніпрі, поблизу о. Хортиці, були зібрані великі половецькі та руські сили, серед останніх були галичани, волинці, кияни, путивльці, чернігівці, смоленська і курська дружини. 31 травня 1223 р. ця потужна армія зіткнулася з монголо-татарами на р. Калці (тепер р. Калка, права притока Кальміусу) і зазнала поразки⁵⁶⁶. Протистояння Великого князівства Литовського та Золотоординської держави за панування над білоруськими і українськими землями призвело до відомої битви під Синіми Водами, що відбулася 1362 р. Восени 2012 р. виповнюється 650 років з часу битви об'єданого литовсько-білорусько-руського війська під керівництвом литовського князя Ольгерда з монголо-татарськими загарбниками, внаслідок якої Чернігово-Сіверщина, Київщина та Поділля були звільнені від монголо-татарської навали. У працях вітчизняних науковців переважає концепція про заздалегідь спланований широкомасштабний наступ збройних сил Великого князівства Литовського на володіння Ординської держави по обидва боки Дніпра. Цей наступ склав головний зміст антиординської воєнної кампанії 1362 р. і був реалізований у двох походах литовсько-руських військ: першому, спрямованому на південь Дніпровсько-Донського межиріччя аж до гирла Дону і Азова, і другому, що досяг гирла Дніпра і Південного Бугу і під час якого відбулася Синьоводська битва (неподалік поселення Торговиця, Вінницька обл.)⁵⁶⁷. На жаль, місце історичного поєдинку на Синій Воді остаточно не локалізовано. Одні дослідники стверджують, що події відбулися на берегах р. Синюхи на Кіровоградщині, інші — р. Сніводи (Віннич-

чина). Головне, це гідно вшанувати пам'ять полеглих героїв-визволителів і віддати належне історичному значенню битви литовського, білоруського і українського народів, воїни яких визволили наш край від 122-річного поневолення.

Певний інтерес для дослідників становлять і пам'ятні місця, пов'язані з історією козацтва — місця розташування військових таборів, проведення козацьких рад, переправ і перевозів. Тільки прискіплива робота з різноманітними джерелами, літературою, їх науковий аналіз дасть змогу зафіксувати такі місця, дослідити пов'язані з ними події, що безперечно доповнить одну із сторінок історії України. У селах Стайки, Ржишів, Трипілля (Київська обл.) існували переправи, якими користувались козаки під час воєнних походів. До кінця XVI ст. на відтинку Дніпра від Києва до Канева основним був Стайківський перевіз. Друга важлива переправа через Дніпро знаходилась під Трахтемировим, де сходилися північний шлях із Києва, західний — з Волині, південний — з-під Звенигорода. Найбільш вигідною в стратегічному відношенні виявилася Ржищевська переправа, через яку проходили шляхи на Волинь, Поділля та південь, через Паволоч, Фастів, Германівку, а також Білу Церкву, Германівку до Переяслава та далі на північний схід⁵⁶⁸.

Понад 200 пам'ятних місць, пов'язаних з історією українського козацтва, виявлено лише на території Київської області. Цікава історія с. Маслів Став (с. Маслівка Миронівського району, Київська обл.). Природні умови і вигідне стратегічне розташування сприяли тому, що в урочищі Маслів Став постійно скупчувалися козацькі загони. Урочище було пунктом збору козацьких військ у 1625 р., які готувалися до битви з польськими загарбниками на чолі з коронним гетьманом С. Конецпольським⁵⁶⁹. Традиційним місцем проведення козацьких рад був Маслів Став. 23 серпня 1630 р., 8 вересня 1632 р. тут відбулися козацькі ради, які передували походам проти турків і татар. Тут збиралися козацькі ради після перемоги у 1648 р. під Жовтими Водами і Корсунем, після вигнання польсько-шляхетських загарбників і переможних походів в Молдавію. В липні 1648 р. біля Маслового Ставу знаходився головний табір повстанських військ на чолі з Богданом Хмельницьким⁵⁷⁰.

Запорозька Січ не раз змінювала місця свого розташування — до цього змушували ворожі напади, руйнівні Дніпрові повені. У XVI–XVII ст. козацькі фортеці знаходились на островах Хортиця, Томаківка, Базавлук. Попередником Запорозької Січі був укріплений замок, збудований українським князем, старостою канівським і черкаським Дмитром Вишневецьким на острові Мала Хортиця (тепер о. Байди). У 1557 р. гетьман Вишневецький на чолі запорожців майже місяць оборонявся від багатотисячних орд хана Девлет-Гірея. Наступного року у відповідь на напад хана 30-тисячне козацьке військо під керівництвом Д. Вишневецького оволоділо Перекопом, а в 1559–60 рр. здійснило походи на фортецю Азак (Азов)⁵⁷¹.

Д. Вишневецький відіграв вирішальну роль в об'єднанні розрізнених козацьких загонів і ватаг в єдину військову громаду, в залученні запорозьких козаків до активної наступальної боротьби проти Кримського ханства й Османської імперії. Існування на о. Байда значного фортечного комплексу XVI ст. підтверджують дослідження науковців Інституту археології НАН України та Національного заповідника «Хортиця», які проводились у 1970–90-х роках. Існують пропозиції по відтворенню Хортицького замку, а також музеєфікації пам'яток острова Байда

у складі Національного заповідника «Хортиця», з включенням до нього території о. Хортиця та прилеглих островів і скель Байди, Дубовий, Розтьобін, Три Стоги, Середня, Близнюки, урочища Вирва на правому березі Дніпра в м. Запоріжжі⁵⁷².

На о. Хортиця, який являється комплексною історико-культурною та природною пам'яткою, нараховується близько 70 пам'яток археології та історії, в тому числі військові укріплення козацьких часів та російсько-турецької війни 1735–39 рр., рештки земляних укріплень замку Дмитра Вишневецького (середина XVI ст.), залишки укріплень Запорозької верфі (корабельні), спорудженої у 1739 р. на місці замку Д.Вишневецького на о. Мала Хортиця, рештки земляних укріплень Хортицького ретраншементу на о. Хортиця на правому березі Дніпра, зведеного під час російсько-турецької війни 1735–39 рр.⁵⁷³ У XVII ст. Запорозька Січ знаходилась на Микитиному Розі, де сформувалося повстанське військо і було обрано гетьманом Б. Хмельницького. З восьми запорозьких січей лише три — Хортицька, Кам'янська, Олешківська — виявилися придатними для проведення охоронних робіт⁵⁷⁴. 13 жовтня 1999 р. на хортицькій землі було відкрито пам'ятний знак засновнику Хортицької фортеці Дмитру Вишневецькому.

Велику групу пам'яток складають пам'ятні місця Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., яка відбувалася на значній території України. Про ці події нагадують географічні назви, залишки оборонних споруд, культові споруди, річки, озера, урочища, інші пам'ятні місця битв. Відновлення історичних явищ і подій у безпосередньому зв'язку з їх територіальною прив'язкою сприятиме відновленню історичної правди й історичної пам'яті про вікопомні події в історії українського народу. Залишки Барської і Летичівської фортець — свідки козацьких перемог. У 1648 р. Летичівською фортецею штурмом оволодів козацький загін на чолі з М. Кривоносом. Через Летичів проводив свої полки Б. Хмельницький, прямуючи до Переяслава для підписання угоди з Московією⁵⁷⁵.

В історії кожної держави і народу є події, які постійно оточені увагою і вдячною пам'яттю нащадків. Жодне століття в історії України не мало такої насиченості воєнними баталіями як XVII століття. Це — Хотинська війна 1621 р., битва під Корсунем 1648 р., Берестечком 1651 р., Батогом 1652 р., Конотопом 1659 р., Чудновим 1660 р., Чигирином 1677 р., 1678 р. Ці переможні битви були звитягами у ході справедливих війн і були спрямовані на визволення українського народу від іноземного панування та оборону рідної землі. Свідками звитяги захисників і оборонців української землі залишилися пам'ятки історії та культури. Значення битви під Жовтими Водами в історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., загалом в історичній долі України загальновідоме. Блискуча перемога козацького війська в союзі з Кримським ханатом, здобута під проводом майбутнього володаря України Б. Хмельницького, стала поштовхом для розгортання національно-визвольного руху, який швидко поширився по всіх українських землях. Події під Жовтими Водами багато в чому визначили перемогу під Корсунем, фактично заклали підмурок переможній ході військової кампанії 1648 р.⁵⁷⁶ Недалеко від залізничної станції Жовті Води (Дніпропетровська обл.) височить старовинна могила, яку в народі називають Богдановою. На ній, як вважають дослідники, знаходився командний пункт Б. Хмельницького. За народними переказами козаки насипали її, набираючи землю у власні шапки, над місцем

поховання тих, хто загинув. Пам'ятне місце битви відзначено пам'ятним знаком, встановленим у 1954 р. У 1998р. в річницю святкування битви під Жовтими Водами тут було споруджено монумент.

Події Національної-визвольної війни відображені у пам'ятці поблизу с. Пилявці Старокостянтинівського району (Хмельницька обл.). У вересні 1648 р. в районі р. Пилявка відбулася знаменита Пилявецька битва, в якій, козацьке військо, незважаючи на численну перевагу ворожих сил, особливо у важкій кінноті, розгромило польське військо. Для локалізації місця битви, на думку археологів, необхідно проведення широкомасштабних досліджень не тільки в районі Пиляви та Пилявки, а й розширення пошуку на десятки кілометрів. Це дасть можливість для увічнення встановити пам'ятні знаки в науково визначених місцях. Одну з околиць с. Олексіївка (Старосинявський район Хмельницької обл.), жителі називають Ганжівкою на знак пам'яті про полковника Івана Ганжу, який загинув у Пилявецькій битві. На кам'яній стелі напис: «Тут 11 вересня 1648 року в Пилявецькій битві загинув і похований соратник Богдана Хмельницького — полковник Іван Ганжа»⁵⁷⁷. У 1954 р. в центрі села було споруджено гранітний монумент на честь Пилявецької битви, а одна з вулиць носить ім'я І. Ганжі⁵⁷⁸. У 1990 р. в період відзначення в Україні 500-річчя з часу заснування Запорозької Січі, органи місцевої влади виділили колгоспне поле, де був насипаний Курган пам'яті, звідки у будь-яку пору відкривається панорама Пилявецької битви. Курган вінчає хрест, виготовлений місцевими майстрами. У 1995 р. в Старій Синяві відкрито громадський музей — з панорамою Пилявецької битви⁵⁷⁹.

В результаті дослідження місця битви під Зборовом (Тернопільська обл.) було виявлено частину оборонної лінії табору коронних військ, локалізоване місце розташування козацького табору та артилерії, складений план поля Зборівської битви 1649 р. Топографічний аналіз дав змогу локалізувати лінію оборонних валів міста та встановити місце знаходження будівлі, з якої, як свідчать історичні джерела, козаки обстрілювали польський табір. Досліджена пам'ятка — поле Зборівської битви — з регенерованими об'єктами може бути використана для цілей історичного туризму⁵⁸⁰. Важливою сторінкою в історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. стала Берестецька битва. Невеличкому містечку на Волині належить особливе місце в історії українського козацтва і всій історії визвольної боротьби українського народу. Біля сіл Пляшева, Острів, Солонів, Рідків, Митниця відбулася багатоденна битва, яка розпочалася 30 червня 1651 р. — одна з найбільш трагічних і героїчних сторінок Національно-визвольної війни. На стороні запорозьких козаків брали участь у битві і кримські татари хана Іслам-Гірея III, які під натиском артилерії покинули поле бою. Втікаючи, вони захопили у полон Б. Хмельницького. Українським військом керували полковники Іван Богун, Філон Джалалій, Матвій Гладкий та інші. Наказний гетьман — полковник І. Богун вивів козацькі війська із оточення, зазнавши серйозних втрат на переправах через болота.

Болота правого берега р. Пляшівка в багатьох місцях зберегли сліди трагедії. Були виявлені залишки двох переправ, одну з яких будували козаки, а іншу — повстанці-селяни. Неповдалі колишньої переправи є болото, назване Козаковою Ямою. Перекази пов'язують його із загибеллю останнього захисника табору —

козака, який відкинув пропозицію короля здатися. Отримавши за свідченням польських очевидців 14 куль, відважний воїн відбивався лише косою. На пагорбі, поблизу болота — старовинне кладовище, на якому жителі навколишніх сіл поховали вбитих повстанців і поставили кам'яні хрести. На одному вирізьблена дата «1651»⁵⁸¹. На північ від кладовища розташований о. Гайок, місце подвигу 300 козаків, які прикривали відхід основних сил. Майже всі вони загинули, але на пропозицію коронного гетьмана М. Потоцького зберегти їм життя, козаки на знак лицарської зневаги до земного буття і багатства дістали з кишень і гаманців гроші і викинули їх у воду⁵⁸².

1844 р. поле Берестецької битви обстежив відомий український історик і громадський діяч М. Костомаров, який визначив місце знаходження козацького та королівського укріплених таборів, переправи, збудованої за наказом Івана Богуна, острова — місце подвигу 300 козаків. Напередодні Першої світової війни, коли з'явилася загроза існуванню імперії від революційних потрясінь і ворога, російська влада згадала про Берестецьку битву і подвиг козаків, який прагнули використати у пропагандистських цілях. За організацію меморіалу «Козацькі Могили» взялася чорносотенна організація «Союз русского народа», до якої входив архімандрит Почаївський Віталій (Максименко). У 1910–14 рр. на місці Берестецької битви на о. Журавлиха в заплаві лівого берега р. Пляшівка був створений комплекс. Його центральною спорудою став величний храм-усипальниця св. Георгія Побідоносця, у підземеллях якого зберігаються численні кості героїв, які загинули під Берестечком. Храм-мавзолей, в підземеллях якого зберігаються численні останки загиблих на полі бою козаків, збудований архітектором В. Леонтовичем у стилі бароко за проектом студента архітектурного відділення Вищого художнього училища при Академії мистецтв у Петербурзі В. Максимова, учня відомого архітектора О. Щусева. Іконостас виконаний художником І. Їжакевичем⁵⁸³. Поруч знаходиться Михайлівська церква 1650 р. — одна з найдавніших дерев'яних церков Волині, в якій, за народними переказами, перед битвою молився Богдан Хмельницький. У червні 1912 р. під час спорудження меморіалу цю церкву з села Острів перенесли на нове місце і відновили в первинному вигляді. Обидві церкви поєднані підземним тунелем завдовжки 50 метрів, біля виходу з якого знаходиться колонсаркофаг, заповнена кістковими рештками козаків і селян-повстанців, зібраними на полі Берестецької битви. Вони ж займають і ніші, розміщені в стінах тунелю. Ще один саркофаг із кістками розташований напроти іконостаса невеликої підземної церкви Святої Параскеви. Влітку 1914 р. відкрили меморіальний комплекс, що отримав назву «Козацькі Могили». У 70–80-ті роки минулого століття під керівництвом доктора історичних наук І. Свешнікова на полях між селами Пляшева й Острів виконано великий обсяг археологічних досліджень, що дозволило поповнити фонди музею унікальними знахідками. У 1966 р. на території меморіалу «Козацькі Могили» було створено державний заповідник, а 17 червня 1966 р. відкрито філію Рівненського краєзнавчого музею. У 1991 р. його було реорганізовано у Державний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви», який у вересні 2008 р. отримав статус національного. Нині на території заповідника знаходяться Георгіївська та Михайлівська церкви, музей, місця козацьких переправ, острів Гайок, озерце Козакова Яма, де відважний запорожець своєю

мужністю викликав захоплення польського короля, урочище Монастирщина, місце козацького цвинтаря, де збереглися козацькі хрести, Попів Горб, місця ставки Богдана Хмельницького, кримського хана Іслам-Гірея III⁵⁸⁴. У 1991 р. на цвинтарі встановлено пам'ятник загиблим козакам і селянам-повстанцям (ск. А. Куш)⁵⁸⁵.

Багата на історичні події земля Черкащини, один з осередків формування козацтва. Важливим центром визвольної боротьби українського народу було місто Чигирин, яке неодноразово ставало місцем збору і зосередження основних повстанських сил, а також хутір Суботів Чигиринського району, де знаходяться будинок та Іллінська церква, побудована на замовлення гетьмана Богдана Хмельницького у 1653 р. як родинний храм-усипальниця. Головною цитаделлю Чигирини був замок, закладений у 1592 р. Спочатку він був дерев'яно-земляним, а в XVII ст. його модернізували відповідно до вимог тогочасної фортифікації. Ще й зараз помітні вали, рови, фундаменти оборонних стін гетьманської резиденції. На місці фортеці встановлено пам'ятний знак з написом: «На цьому місці під час Визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетських загарбників 1648–54 рр. знаходилась резиденція гетьмана України Богдана Хмельницького»⁵⁸⁶.

Місто Чигирин увійшло в історію не тільки як резиденція гетьмана, а й як важливий стратегічний центр Правобережної України. Гарнізон міста відзначився під час турецько-татарських набігів на українські землі. У липні 1677 р. тут було зупинено 120-тисячне вороже військо. У червні 1678 р. 200-тисячна турецько-татарська армія здійснила другий похід на Чигирин. Місто захищали українські козаки під проводом полковника Я. Коробки та московський гарнізон на чолі з воєводою І. Іжевським. Цього разу турецько-татарському війську вдалося зруйнувати Чигирин після того, як його залишили захисники. На честь військових старшин Ю. Богуна та І. Сутиги, які загинули 1596 р. у боротьбі з польською шляхтою та козаків, що полягли смертю хоробрих 1678 р. під час облоги міста турецьким військом, на Замковій (Богдановій) горі в 1912 р. встановлений кам'яний хрест⁵⁸⁷. Реконструйований бастион П. Дорошенка — частина Чигиринської фортеці XVII ст. У 1995 р. в центрі міста було встановлено колону із зображенням родового герба гетьмана України Богдана Хмельницького⁵⁸⁸.

З метою збереження унікального історичного середовища у 1989 р. на базі пам'яток та культури м. Чигирини було створено Державний історико-культурний заповідник «Чигирин», якому в 1995 р., надано статус національного. До складу заповідника входять пам'ятки історії, археології, архітектури, містобудування, природи міста Чигирини та прилеглих сіл Суботова, Стецівки, Медведівки, урочища Холодний Яр і 5 музеїв. Крім гетьманської резиденції Б. Хмельницького (1657–76 рр.) Чигирин був резиденцією гетьманів України Ю. Хмельницького, І. Виговського, П. Тетері, П. Дорошенка. З метою дослідження та відтворення унікальної пам'ятки історії — гетьманської резиденції видатного державного і військового діяча України Б. Хмельницького та відповідно до розпорядження Президента України від 3 листопада 2003 р., Кабінет Міністрів України затвердив Комплексну програму розвитку історико-архітектурного комплексу «Резиденція Богдана Хмельницького» на 2004–2010 рр.⁵⁸⁹

На території України велика кількість пам'ятних місць, пов'язаних з боротьбою українського народу за свою незалежність в другій половині XVII ст.

Незважаючи на підписаний 1654 р. договір з Московією, Б. Хмельницький намагався проводити власну внутрішню і зовнішню політику, зберігаючи незалежність України. Після смерті Б. Хмельницького в історії України почався період Руїни, коли один проти одного підняли шаблі колишні побратими Б. Хмельницького. Спроба царського уряду у 1657 р. остаточно приєднати Україну до Московської держави, інкорпорувавши її на цей раз не лише формально, як в 1654 р., а й реально, викликала спротив з боку частини козацької старшини на чолі з новим гетьманом Війська Запорозького — І. Виговським. Напруження в російсько-українських стосунках посилювалися внутрішньою громадянською війною. В Україні утворилася опозиція курсу гетьмана, очолювана полтавським полковником М. Пушкарем і кошовим отаманом Яковом Барабашем. Не досягнувши з опозицією порозуміння гетьман направив до Полтави 20 тис. козаків і 40 тис. татар, своїх нових союзників. Місто протягом двох тижнів знаходилося в облозі, і у вирішальній битві бунтівники були розбиті. В битві під Полтавою 1 червня 1658 р. загинуло близько 15 тис. полтавчан, у тому числі і полтавський полковник Мартин Пушкар⁵⁹⁰. Про ті події нагадують географічні назви у Полтаві, монумент 1987 р., встановлений на Пушкарівці⁵⁹¹.

Загроза українській державності спонукала гетьмана І. Виговського укласти з Річчю Посполитою у вересні 1658 р. Гадяцький трактат, згідно з яким передбачалося утворення федеративного союзу Польщі, Великого князівства Литовського та Великого князівства Руського (України)⁵⁹². Москва, не бажаючи втрачати Україну з-під свого впливу, направила в Україну російське військо, яке нараховувало за різними джерелами від 50 до 200 тис. Протягом 70 днів з 21 квітня 1659 р. ніжинський полковник Г. Гуляницький з п'ятьма тисячами козаків свого і Чернігівського полків витримували облогу російського війська у Конотопі⁵⁹³. Героїчний опір захисників Конотопа й пасивна вичікувальна тактика московського війська дали змогу гетьману І. Виговському дочекатися своїх союзників — кримських татар і нав'язати царському полководцю генеральну битву на вигідних для себе умовах. В українському війську було 16 тис. козаків, 2–4 тис. найманців, в основному поляків, сербів, валахів, молдован, німців, 30 тис. татар⁵⁹⁴. Загальна кількість українського війська за різними джерелами складала від 40 до 100 тис. вояків. 24 червня 1659 р. поблизу с. Шаповалівка українське військо вщент розбило висланий в розвідку великий російський загін.

Між селами Соснівка та Шаповалівка на березі р. Куколка, поблизу м. Конотопа (Сумська обл.) розташоване пам'ятне місце Конотопської битви. На цьому місці у червні 1659 р. відбулася вирішальна битва між українським козацьким військом, очолюваним гетьманом І. Виговським, і російськими військами під командуванням князів Г. Ромадановського, О. Трубецького, С. Пожарського, С. Льова та інших. Аналіз і співставлення різних джерел дозволили реконструювати її хід. Залишивши більшу частину свого війська в засідці за Соснівкою, І. Виговський вдарив у тил російського війська. Несподівана атака викликала в стані росіян переполох, але побачивши, що на них напало невелике військо, вони завдали гетьману удар у відповідь і змусили його відступати. Відступаючи з боєм за переправу, українське військо ніби заманювало туди царські війська. Залишені у засідці козаки перекопали широким ровом шлях, зруйнували міст через річку, яким пройшло

російське військо, загатили її скошеним очеретом і травою. Таким чином російському війську не тільки перегородили зворотний шлях для відступу, але й ускладнили перехід через луку, і російська кіннота потрапила в болото. Тим часом І. Виговський ударив у тил російського війська з правого боку, а лівому крилу московського війська завдала удару татарська кіннота, яка чекала розпалу битви на березі р. Куколка в урочищі Пуста Торговиця⁵⁹⁵.

І. Виговський за воєнної допомоги турецького султана Мегмеда IV вщент розгромив російську армію поблизу м. Конотоп на березі р. Куколка (притока р. Сейм), але скористався перемогою не зміг, бо нашттовхнувся на опір старшини і козаків, невдоволених умовами Гадяцького договору. У ході битви І. Виговський виявив неабиякі здібності полководця, використавши всі переваги передової козацької стратегії. Він зумів додати до однієї з найкращих в Європі козацької піхоти одну з найкращих тогочасних кіннот — татарську і нав'язати московським полководцям генеральну битву в не вигідних для царського війська польових умовах. Завдяки несподіваному обхідному маневру та вчасно задіяному прихованому резерву І. Виговський добився перелому в битві на свою користь, завдавши нищівної поразки царському війську⁵⁹⁶. Російська армія втратила від 40 до 50 тис. чоловік, втрати козацького війська і союзників у Конотопській битві становили — 4 тис. козаків і 6 тис. татар⁵⁹⁷.

Конотопська битва — одна з найгучніших подій у воєнній історії України. Вона набула широкого резонансу не лише в Росії та Україні, а й за кордоном. Поразка російської армії під Конотопом деморалізуюче вплинула як на тогочасне російське суспільство, так і на офіційну Москву. Вона поклала початок ряду невдалий для Московської держави битв, у результаті чого дворянська кіннота, яка становила основу російського війська, назавжди зникає з історичної арени. Конотопська битва стала сигналом для реформування російської армії і саме під тиском цих подій царський уряд усвідомив необхідність створення регулярної армії. Конотопська битва, одна з найкровопролитніших в українській історії, повинна зайняти належне їй по праву місце. Реконструкція подій із використанням різноманітних джерел, в тому числі пам'яток історії, які дійшли до наших днів, та сучасних методів дослідження, дозволять відтворити одну з найбільш значущих пам'яток загальноукраїнського значення «Поле Конотопської битви». В наш час укріплення Конотопської фортеці першої половини XVIII ст. — реконструйовано. Вона була однодільною, прямокутною в плані, мала земляні бастиони, її оточували земляний вал і рів. Після того, як фортеця втратила своє військове значення, під час реконструкції міста за планом 1803 р. її знесли. Територія городища колишньої фортеці займає квартал в центрі міста Конотопа, яке забудоване адміністративними спорудами⁵⁹⁸.

В ході підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України» у жовтні 1997 р. було проведене комплексне обстеження пам'яток українського козацтва у Дніпропетровській області, де знаходилися Томаківська, Базавлуцька, Микитинська та Чортомлицька Січі. Напередодні дня українського козацтва (13 жовтня 1999 р.) на Хортиці (Запорізька обл.) було відкрито пам'ятний знак засновнику Хортицької фортеці Дмитру Вишневецькому та частково музеєфіковано бастион П. Дорошенка в Чигирині. У місті Селидове (Донецька обл.) була споруджена

триметрова скульптурна композиція «Козацький сторожовий пост» (ск. П. Гевеке), а в селищі Гродівка Красноармійського району (Донецька обл.) пам'ятним знаком відзначено місце перших козацьких поселень у Донбасі. В Бериславі (Херсонська обл.) на честь 500-річчя першої згадки про козацтво встановлено козацький дзвін. Проводяться археологічні дослідження, організовані Полтавським державним педагогічним університетом ім. В.Г. Короленка на руїнах Свято-Успенської церкви в с. Лютенька Гадяцького району (Полтавська обл.), куди було перенесено прах гетьмана Лівобережної України І. Брюховецького з Богоявленської церкви у м. Гадяч. Церква, на думку фахівців, що являє собою справжній архітектурний шедевр, була знищена у 1974 р. за розпорядженням обласного комітету комуністичної партії України.

Пам'ятні місця, пов'язані з боротьбою українського народу за свою незалежність, знаходяться в багатьох регіонах України. При визначенні і наданні їм статусу пам'ятки місцевого або національного значення береться до уваги важливість даної історичної події для держави взагалі або конкретного регіону та наявність певної локалізованої території, де відбувалася зазначена подія. Вивченням пам'ятних місць займаються різні фахівці, і в першу чергу археологи із використанням сучасних методів дослідження. Саме завдяки результатам їх пошуків та у співставленні з історичними документами, можливо локалізувати пам'ятні місця.

5.1.3. Козацькі цвинтарі, братські та поодинокі поховання.

Запорозьке козацтво подарувало світові цілу плеяду видатних державних діячів та військових полководців, які мужньо протистояли іноземним загарбникам. Серед них — гетьмани України: П. Конашевич-Сагайдачний, Б. Хмельницький, І. Виговський, П. Дорошенко, І. Мазепа, кошові отамани: І. Сірко, К. Гордієнко, П. Калнишевський та ін.

Помітний слід в історії України залишив гетьман Війська Запорозького, відомий полководець та політичний діяч — Петро Конашевич-Сагайдачний (1577–78 рр. — 1622 р.). Період гетьманування Сагайдачного був дуже складним. Він прагнув збільшити козацькі сили, розширити козацький реєстр, хоча й вважав, що за тих обставин збройний протест проти утисків польського уряду був приречений на поразку. За час свого гетьманування Сагайдачний провів реформу козацького війська, перетворивши його з тимчасових партизанських загонів на регулярне. Основною суттю реформи Війська Запорозького було встановлення порядку, дисципліни, підвищення боєздатності, остаточне організаційне оформлення ієрархії та переозброєння армії. Сагайдачний став ініціатором нової військової тактики козаків, де головними були наступальні дії, на протигагу європейській тактиці маневрування по тилах супротивника та облоги фортець⁵⁹⁹. У 1616 р. запорожці на чолі з гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним розгромили турецьку ескадру і взяли штурмом Кафу. Того ж самого року козаки взяли приступом фортеці Синоп і Трапезунд, завдавши відчутних ударів могутньому турецькому флоту. Апогеєм козацької слави стала перемога у Хотинській війні 1620–21 рр., де козацьке військо під проводом П. Конашевича-Сагайдачного, об'єднавшись з польськими силами, відіграли вирішальну роль у зриві агресивних планів султана Османа II щодо Речі Посполитої. Фахівці зазначають, що під час Хотинської битви військовий талант

П. Конашевича-Сагайдачного розкрився в найбільш виразній формі, він застосував нові тактичні прийоми ведення війни за використання фортифікаційних споруд. Поляки визнали заслуги українських козаків у Хотинській війні і нагородили П. Конашевича-Сагайдачного мечем, інкрустованим золотом та діамантами з написом латинською мовою: «Владислав (авт. польський королевич, учасник війни) Конашевичу кошовому під Хотином проти Османа». Меч зберігається у Кракові в музейному комплексі Вавельського замку — резиденції польських королів⁶⁰⁰.

Внаслідок тяжкого поранення, одержаного під час Хотинської війни, Сагайдачний захворів, кілька місяців провів у своєму домі, прикутий до ліжка. Помер гетьман 20 квітня 1622 р. у Києві, заповівши значні статки на добродійні цілі, зокрема, утримання Київської, Львівської та Луцької братських шкіл, Православної церкви. Гетьмана було поховано з великими почестями при Братській Богоявленській церкві, за вівтарем. Під час обряду прощання 20 кращих учнів Київської братської школи виголосили складений її ректором — Касяном Саковичем панеґірик: «Вірші на жалісний погреб зацного рицера Петра Конашевича-Сагайдачного»⁶⁰¹. Дерев'яна Братська Богоявленська церква — усипальниця гетьмана — не збереглася. У 1693–95 рр. на місці дерев'яної церкви коштом гетьмана України І. Мазепи було споруджено величний мурований Богоявленський собор, в результаті чого стало невідомо місце знаходження могили Петра Конашевича-Сагайдачного. У 1930-х роках Братський Богоявленський монастир було закрито — тут в різний час знаходились: штаб Дніпровської військової флотилії, філія Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР, 15-а клінічна лікарня, Київське вище військово-політичне морське училище. Тільки після відтворення у 1992 р. Національного університету «Києво-Могилянська академія» на місці символічної могили гетьмана встановили пам'ятний знак, а у 2001 р. на Контрактовій площі було споруджено пам'ятник (ск. В. Швецов, за участю Б. Крилова, Е. Кунцевича, О. Сидорука; арх. М. Жариков, Р. Кухаренко, за участю Ю. Лосицького)⁶⁰².

Перше місце в українській державній історії поправу займає Богдан Хмельницький (бл. 1595–1657 рр.) — гетьман України (1648–57 рр.), засновник Української козацької держави, визначний полководець, державний діяч, дипломат і політик. Гетьман, що був обраний Військовою радою, керував збройними силами, очолював старшинську адміністрацію і судочинство. Від імені України гетьман укладав угоди з урядами іноземних держав. При гетьмані існувала постійна вузька рада, до складу якої входили генеральна старшина і найбільш впливові полковники. Найвищим органом влади вважались загальнокозацькі збори, але фактично із зміцненням своєї влади гетьман їх не збирав, приймаючи важливі рішення самостійно або з найближчими соратниками. Блискучі перемоги козацького війська Б. Хмельницького під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями (1648 р.), Зборовом (1649 р.), Батогом (1652 р.) обернулися невдачею під Берестечком. Б. Хмельницький створив могутнє козацьке військо, встановив зовнішньополітичні відносини з Польщею, Туреччиною, Швецією, Кримом, завдяки чому Україна дістала міжнародне визнання як об'єкт міжнародного права.

Помер Б. Хмельницький після тяжкої хвороби 27 липня 1657 р. у Чигирині і був похований у Суботіві (Черкаська обл.) в Іллінській церкві, побудованій на

його замовлення у 1653 р. як родинний храм-усипальня. Гетьмана було поховано біля південної стіни Іллінської церкви праворуч від вівтаря. У суботівській церкві довгий час знаходився портрет Богдана Хмельницького, який пізніше був переданий до Свято-Микільського Медведівського монастиря. Під час українсько-польської війни наказний гетьман польського війська Стефан Чарнецький оволодів хутором Суботів. За його наказом було спалено замок і дерев'яну Михайлівську церкву й учинено наругу над могилами гетьмана та його сина Тимоша. Козаки, не маючи змоги відбитися від польських жовнірів й захистити від наруги прах свого гетьмана, нібито підмінили його іншим мерцем, а домовину з тілом Б. Хмельницького перепоховали у потаємних і недоступних підземеллях замчища чи на Вовчому шпилі. Називалися ще до десятка можливих місць перепоховання. Результати досліджень не дали змоги з'ясувати точне місце поховання Б. Хмельницького. Як відомо, Іллінська церква вистояла у тяжкі часи Руїни. У 1843–45рр. Т.Г. Шевченко після перебування у Суботові порушив питання про ремонт храму, але кошти знайшлися лише у 1870 р. Церква вистояла під час антирелігійних кампаній за тоталітарної доби, хоча її використовували як зерносховище, а у 1954 р. в ній відкрили красезнавчий музей. У 1953 р. відомий мистецтвознавець Г. Логвин здійснив історико-архітектурне дослідження цієї церкви, а наступного року в її приміщенні встановлено символічний надгробок Б. Хмельницького. Після проголошення незалежності України у 1991 р. храм став діючим⁶⁰³.

У 1970–71 рр. під час археологічних розкопок церкви у виявленому проломі натрапили на уламок гробової дошки і шмат напівзотлілого козацького пояса. Одночасно в нижній частині стіни археологи виявили два проломи, через які могли витягнути домовину Б. Хмельницького. Достеменно встановити долю і місце поховання Богдана Хмельницького виявилось неможливим. На Замковій (Богдановій) горі були досліджені залишки фундаменту кам'яної церкви св. Петра і Павла, а у 1993–94 рр. на прилеглий до гори території було виявлено цвинтар козацької доби з понад 260 похованнями XVI–XVII ст.⁶⁰⁴ В 2005–2006 рр. проводилися археологічні дослідження залишків резиденції і військової канцелярії гетьмана Б. Хмельницького у Чигирині у зв'язку з будівництвом історико-культурного комплексу «Резиденція Богдана Хмельницького у м. Чигирин».

Ідея створення пам'ятника в Києві виникла з ініціативи історика М. Костомарова в середині XIX ст. Після багаторічних клопотань було одержано дозвіл царського уряду на його спорудження і створено комітет на чолі з головою Київської археографічної комісії М. Юзефовичем, який почав збирати кошти. За проектом композиція пам'ятника включала постамент у вигляді скелі, на якій височіла постать Б. Хмельницького на коні. Її автором був російський художник, випускник Петербурзької Академії мистецтв М. Микешин. У 1879 р. скульптуру було відлито в бронзі на Санкт-Петербурзькому ливарному заводі Берда і перевезено до Києва. Проект постаменту виконав міський архітектор В. Ніколаєв. Урочисте відкриття пам'ятника відбулося у червні 1888 р. Встановлений в центрі Софійської площі, він вдало вписується в архітектурний ансамбль площі, де 23 грудня 1648 р. кияни зустрічали Б. Хмельницького на чолі козацьких полків, які увійшли в місто через Золоті ворота після перемоги над польським військом під Пилявцями⁶⁰⁵.

Складне й трагічне життя прожив гетьман України І. Виговський, патріот України, один із керівників Національно-визвольної війни 1648–76 рр., найближчий соратник Б. Хмельницького у становленні Української козацької держави. Після смерті Б. Хмельницького на старшинській раді було прийнято рішення про те, що Іван Виговський тимчасово, доки Юрій Хмельницький не досягне повноліття, виконуватиме обов'язки гетьмана. Зовнішню політику він спрямував на зміцнення міжнародного авторитету України. Було поновлено союз із Кримським ханством і Туреччиною, підписано перемир'я з Польщею, укладено договір зі Швецією. Внутрішня політика І. Виговського, зорієнтована на посилення ролі козацької старшини в українському суспільстві, спричинила виступ проти гетьмана частини селян і козаків, який очолив полтавський полковник М. Пушкар і запорозький кошовий отаман Я. Барабаш. Складна політична ситуація в Україні, постійна загроза з боку Московії, підтримка нею антигетьманської опозиції, змусили І. Виговського до союзу з Річчю Посполитою. У 1658 р. був підписаний Гадяцький трактат, який не мав формального спрямування проти Москви, але фактично означав денонсацію Переяславської угоди 1654 р. За цим документом передбачалося створення федерації трьох незалежних держав, до складу якої входили Литва, Польща і Велике князівство Руське (ВКР) у складі трьох воєводств: Київського, Чернігівського та Брацлавського. Державне життя у ВКР облаштовувалося на зразок норм і порядків, що діяли у Великому князівстві Литовському. На території України діяв окремий уряд, існувала окрема армія, скарб, монета, діловодство велося українською мовою, ліквідувалася унія. Значна частина козацької старшини мала бути реабілітована. Важливі статті Гадяцького трактату стосувалися розвитку культури, освіти в Україні. Але Гадяцький договір практично не почав діяти, навіть будучи ратифікований сеймом Речі Посполитої. Проти політики гетьмана виступила старшинська опозиція, яку створили промосковсько налаштовані полковники. Скориставшись новим виступом проти гетьмана І. Виговського, московське військо під командуванням Г. Ромадановського, підтримане частиною лівобережного козацтва, захопило Лівобережну Україну⁶⁰⁶.

Український уряд на чолі з гетьманом І. Виговським припустився серйозного прорахунку, не взявши до уваги потужних антипольських настроїв в українському суспільстві. В цих умовах у жовтні 1659 р. І. Виговський вимушений був зріктися гетьманства і виїхати до Польщі. Невдовзі він був призначений сенатором і київським воєводою⁶⁰⁷. У 1664 р. на Правобережній Україні вибухнуло потужне повстання проти Речі Посполитої та гетьмана П. Тетері. З повстанцями, серед яких були Семен Височан, Іван Сірко, Скидан, підтримував зв'язок і І. Виговський. Його було звинувачено у державній зраді, і 26 березня 1664 р. колишній гетьман був розстріляний у Корсуні без суду і слідства. Незважаючи на те, що І. Виговський був сенатором Речі Посполитої і без волі короля його не можна було страчувати. Це було грубим порушенням законів Речі Посполитої, оскільки сенатор користувався правом недоторканості й судити його міг лише король і сейм. І. Виговський гідно прийняв смерть, коли на світанку 26 березня 1664 р. до місця його ув'язнення увійшли жовніри і вчинили розправу над гетьманом. Це сталося під стінами містечка Ольхівка (нині с. Вільхівці, Звенигородський район, Черкаська обл.)⁶⁰⁸. Склавши передсмертний заповіт, гетьман розпорядився поховати його у «Скиті

Великим, у склепі мурованім, у Церкві Воздвиження Чесного Хреста». Великий скит, що згадується у заповіті, — це чоловічий аскетичний монастир із церквою Воздвиження Чесного Хреста, розташований неподалік с. Манява Богородчанського району на Івано-Франківщині⁶⁰⁹. Деякі дослідники вважають, що він похований в с. Руда, що знаходиться біля Стрия (Львівська обл.). Спроби розшукати могилу І. Виговського поки що безуспішні, але дослідження території Скиту ще не закінчені⁶¹⁰. Багато вчених вважають, що гетьмана поховано в монастирі Воздвиження Чесного Хреста в с. Йосиповичі за 12 км від с. Руди, де знаходився родинний маєток. За часів незалежності України, коли змінилися підходи до висвітлення історичного минулого, змінилося і ставлення до І. Виговського, якого протягом тривалого часу вважали зрадником. 12 вересня 1995р. в с. Германівка Обухівського району на Київщині, де в 1659 р. відбулася Чорна рада, після якої І. Виговський змушений був скласти булаву, на пошанування гетьмана урочисто відкрито перший в Україні пам'ятник (ск. М. Горловий, О. Фурман)⁶¹¹. В центрі с. Вигів Коростенського району (Житомирська обл.), на батьківщині гетьмана, встановлено бронзовий бюст Виговського, в с. Шаповалівка (Сумська обл.) — пам'ятник гетьману, в с. Руда відкрито Музей-меморіал.

Непересічною постаттю в історії України був гетьман Іван Степанович Мазепа (1639–22.0.1709 р.) — політик, дипломат, державний, військовий і культурний діяч. Освіту він здобув у Києво-Могилянській академії та у Варшавській єзуїтській колегії, навчався за кордоном. Добре володів латиною, польською, німецькою, італійською та російською мовами, знав французьку, татарську, голландську, писав вірші, колекціонував зброю, своїм коштом будував нові храми, відновлював старовинні культові споруди. Протягом 1698–1702 рр. були споруджені кам'яні фортечні мури з кам'яними вежами Києво-Печерської лаври. З 1654–63рр. служив при дворі короля Польщі Яна II Казимира, виконував дипломатичні доручення короля. З 1659 р. — посол при гетьмані І. Виговському, 1660 р. — при Ю. Хмельницькому, 1663 р. — при П. Тетері. Після обрання на Коломацькій раді 25 липня 1687 р. на гетьманську посаду І. Мазепа намагався вірно служити Москві й на чолі козацької армії брав активну участь у російсько-турецькій (1686–99 рр.) та Північній (1700–21 рр.) війнах. У 1700 р. за вірну службу російському царю був нагороджений другим орденом св. Андрія Первозванного. У 1708 р. гетьман І. Мазепа оголосив війну Росії, уклавши угоду зі шведським королем⁶¹². Під час Північної війни гетьман проводив закулісні переговори з поляками і шведами з єдиною метою — звільнити Україну від московської тиранії. У свою чергу гетьман обіцяв всіляку підтримку шведському королю, але його плани не були реалізовані. Дізнавшись про перехід Мазепи на бік шведського короля Карла XII, Петро I наказав О. Меншикову захопити гетьманську резиденцію Батурин, який був на той час не тільки головним опорним пунктом мазепинців, але й політичним центром антиросійського руху в Україні. Тут стояла майже вся козацька артилерія (від 75 до 315 гармат) і знаходилися склади з продовольством і фуражем. Одержавши у своє розпорядження величезні матеріальні ресурси гетьман І. Мазепа і його шведські союзники не тільки змогли б підняти антиросійське повстання по всій Україні, але й залучити у воєнні дії Кримське ханство і Османську імперію. Козаки не знали справжніх намірів гетьмана, і у його таборі відбувся розкол.

Російське військо штурмом оволоділо Батуриним, влаштувавши в ньому масову різанину. Після поразки під Полтавою І. Мазепа, Карл XII, К. Гордієнко з кількома сотнями козаків і шведів переправились через Дніпро і опинилися у Бендерах, а пізніше на території Османської імперії. Султан Туреччини відмовився видати гетьмана і його старшину царю. Останні дні гетьман провів у м. Бендери (Республіка Молдова), оточеному стінами потужної фортеці, що знаходилася на території, підвладній османському султану. У цьому місті він і помер в ніч з 21 на 22 вересня 1709 р., про що сповістили постріли гармат, встановлені на мурах фортеці.

Поховали його на околиці с. Варниця, а згодом — у церкві монастиря св. Георгія у м. Галац (нині Румунія). На місці першого поховання гетьмана за ініціативи Тираспольського товариства української культури «Червона калина» в 1999 р. встановлена меморіальна стела. Існує декілька версій про долю поховання І. Мазепи. Для пошуку та ідентифікації праху І. Мазепи у 1993 р. за ініціативою Всесоюзного товариства політичних в'язнів і репресованих була створена наукова експедиція. Візуальне обстеження пагорба, проведене спільно з працівниками музею та істориками, дало підстави припустити, що склеп із прахом І. Мазепи уцілів. У звіті експедиції йшлося про необхідність проведення розкопок на місці зруйнованого монастиря св. Георгія, в якому був похований гетьман⁶¹³, але вони так і залишилися невиконаними, а місце останнього спочинку гетьмана України І. Мазепи й досі залишається таємницею. У 1999 р. відбулась урочиста церемонія поховання урни з символічним прахом гетьмана поруч з могилою К. Розумовського в Батурині. З цією метою українська делегація прибула до Румунії, де взяла землю на території колишнього монастиря св. Георгія у м. Галац — місця поховання гетьмана⁶¹⁴. В 2008 р. на військово-історичному меморіальному кладовищі у м. Бендери в пам'ять загиблих козаків та гетьманів України І. Мазепи і П. Орлика споруджений пам'ятний знак⁶¹⁵.

У жовтні 1994 р. на батьківщині гетьмана — у с. Мазепинці Білоцерківського району Київської області — було встановлено перший в Україні пам'ятник гетьману України І. Мазепі⁶¹⁶. На п'єдесталі пам'ятника викарбувані роки правління гетьмана (1687–1709 рр.) та рядки з однієї із дум гетьмана: «А за віру хоч умріте і вольностей бороните»⁶¹⁷. У серпні 2009 р. в Чернігові, біля будівлі Чернігівського колегіуму, реставрованого коштом гетьмана, був відкритий пам'ятник гетьману І. Мазепі. Погруддя гетьмана виготовлено з бронзи, постамент — з білого мармуру (ск. Г. Єршов, арх. В. Павленко)⁶¹⁸.

Трахтемирівський Зарубський Успенський монастир в Черкаській області, Києво-Межигірський монастир на Київщині, Нехворощанський монастир на Полтавщині були духовними оберегами Війська Запорозького, козацькими форпостами, центрами освіти, сховищами козацьких реліквій. Зараз на місці Трахтемирова та Трахтемирівського монастиря — городище та урочище, а козацькі могили та пам'ятки занепадають і розмиваються водами Канівського моря. На місці Межигірського монастиря, який після 1654 р. вважався одним з найзначніших після Києво-Печерської лаври, залишилися руїни. Вважалося за честь бути похованим на його території. Тут були поховані — народний герой, фастівський та білоцерківський полковник Семен Палій, полковник Війська Запорозького, гетьман Право-

бережної України Самусь (Самійло Іванович). У 1713 р. він заповів Межигірському Свято-Преображенському монастирю свої маєтності і наказав поховати себе у Межигір'ї, для чого дав на потреби місцевого монастиря 300 червінців⁶¹⁹. У Межигір'ї також поховано видатного діяча, гетьмана Правобережної України Євстафія Гоголя⁶²⁰. У 1654 р. він був подільським, а у 1674 р. — могилівським полковником і гетьманом Правобережної України. Під управлінням козацького гетьмана були Чорногородська, Коростишевська та Димерська фортеці. Помер гетьман 5 січня 1679 р. у м. Димері, який був його резиденцією, і був похований у Межигірському монастирі. Багато десятиліть тут зберігалось Євангеліє львівського видання 1664 р. у срібно-золотому обрамленні, подароване Гоголем монастирю незадовго до смерті⁶²¹.

Серед визначних діячів України XVII ст. вирізняється кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко (?–1680 рр.), який ще за життя став легендою українського козацтва. Його вважали людиною видатного військового таланту не тільки козаки, але і вороги. І.Д. Сірко відіграв значну роль у боротьбі проти агресії Туреччини й Кримського ханства, здійснив десятки успішних походів у Крим, пониззя Дніпра та Туреччину. В 1645–46 рр. у складі 2,5 тис. козацького корпусу він воював за Фландрію на боці Франції у війні проти іспанців, відзначився під час облоги фортеці Дюнкерк, що розташована на березі Ла-Маншу. Він брав участь у Національно-визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького, зокрема у битві під Жванцем 1653 р. У 1658–60 рр. І. Сірко — вінницький полковник, у 1668 р. — харківський. Все його життя було пов'язане з Запорозькою Січчю і на протязі 15 років (з перервами) козаки обирали його кошовим отаманом⁶²².

І. Сірко помер у 1680 р. на «своїй пасіці в Грушівці, що в Дніпрових заплавах за 10 верст від Січі» і був похований з великими почестями на козацькому цвинтарі, який знаходився поблизу с. Капулівка, на місці колишнього розташування Чортомлицької Січі (Дніпропетровська обл.). У 1709 р. російські війська штурмом здобули Чортомлицьку Січ і, розлючені запеклим опором запорожців, понівечили і козацьке кладовище. Через 25 років козаки повернулися в ці місця і впорядкували кладовище, а замість знищеного хреста на могилі І.Сірка поставили камінь з пам'ятним написом, що зберігся⁶²³. В ті часи могила знаходилася на присадибній ділянці селянина М. Мазая і мала вигляд невеликого насипу з масивним кам'яним хрестом. Місцеві жителі з великою шаною та любов'ю ставились до пам'яті І. Сірка й охороняли його могилу. У 1967 р. виникла загроза затоплення могили кошового отамана у зв'язку зі створенням Каховського водосховища. Дніпропетровський облвиконком прийняв рішення про перепоховання решток отамана далі від берега Дніпра в с. Капулівка Нікопольського району⁶²⁴. Для проведення фахового дослідження череп отамана було передано до лабораторії пластичної антропологічної реконструкції Інституту етнографії АН СРСР імені М. Миклухо-Маклая в Ленінграді. І тільки у 1987р. після втручання в цю справу письменника Ю. Мушкетика, який звернувся до Українського товариства охорони пам'яток історії та культури про повернення в Україну решток отамана, — останки кошового отамана були повернуті в Україну⁶²⁵.

У жовтні 1997 р. було проведено комплексне обстеження пам'яток українського козацтва на Нікопольщині, де містились Томаківська, Базавлуцька, Мики-

тинська, Чортомлицька і Підпільненська січі. Значна частина автентичних пам'яток опинились під водою Каховського водосховища, але досліджені пам'ятні знаки, споруджені на честь козацтва. У Нікополі — пам'ятник Б. Хмельницькому (ск. І. Кавалерідзе). Біля с. Ленінське (Дніпропетровська обл.) виявлене старовинне кладовище з надмогильними хрестами першої половини XIX ст. — похованнями нащадків запорозьких козаків.

Кам'янська Січ, де знаходились козацькі форпости, була останнім притулком на рідній землі легендарного кошового отамана Запорозької Січі Костянтина Гордієнка (?–1733 рр.), який разом із своїм загоном підтримав І. Мазепу під час Північної війни, виступивши на боці шведської армії. В Полтавській битві на боці шведів брало участь близько 3 тис. козаків гетьмана І. Мазепи та запорожців К. Гордієнка. Вісім разів (з перервами) його обирали кошовим отаманом Запорозької Січі. Він виступав за невтручання царського уряду у внутрішнє життя Запорозької Січі, за збереження «козацьких вольностей», запровадження в Україні «народного козацького правління». Після смерті гетьмана І. Мазепи він підтримував гетьмана П. Орлика, спільно з яким працював над першою конституцією України. Після 1729 р. К. Гордієнко відійшов від політичної діяльності. Він помер 1733 р. у Кам'янській Січі (поблизу сучасного с. Милового Бериславського району Херсонської області), де і був похований⁶²⁶.

Могила К. Гордієнка — основна пам'ятка Кам'янської січі, який був тут урочисто похований «з мушкетною та гарматною пальбою» в травні 1773 р. Могила та хрест з написом, незважаючи на плин часу та бездумну діяльність людей, збереглися до наших днів, але знаходяться в занедбаному стані⁶²⁷. В результаті багаторічних досліджень встановлено планування Січі з розташуванням оборонних споруд, розміщенням курганів, козацького цвинтаря. У північній частині Кам'янського городища знаходяться козацькі могили, рів та вал. Щоб остаточно не втратити останню із Січей — необхідно терміново здійснити низку охоронних заходів — укріпити берегову лінію в районі Січі та козацького цвинтаря, визначити охоронну зону, провести комплексні дослідження і відкрити тут філію Херсонського чи Хортицького музею-заповідника⁶²⁸.

Про події козацької доби нагадують і руїни Кодацької фортеці поблизу с. Старі Кодаки (Дніпропетровська обл.), що була закладена польським урядом у 1635 р. на правому березі Дніпра навпроти Кодацького порога для контролю за діями запорозьких козаків. У 1944 р. на території фортеці було закладено гранітний кар'єр, в результаті чого постраждала більша частина укріплень, перша дерев'яна церква і єдина в'їзна брама до фортеці. Про воєнні події минулого нагадує південний редут та старовинний козацький цвинтар з хрестами⁶²⁹. На честь взяття 1635 р. козацьким військом польської фортеці Кодак Катеринославським губернським земством за ініціативи Д.Яворницького у 1910 р. був встановлений пам'ятний знак⁶³⁰. Козацькі цвинтарі знаходяться на церковних погостах, в монастирях на території Полтавської, Рівненської, Тернопільської, Вінницької та інших областей України.

Таким чином, останнім часом у зв'язку з підготовкою багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України», Державного реєстру нерухомих пам'яток України на місцях активізувалася робота по вивченню

і дослідженню історико-культурної спадщини. Науковці, краєзнавці — аматори, пам'яткоохоронці докладають зусиль для виявлення, вивчення і збереження пам'яток, які допомагають відтворити події воєнної історії України, життя і діяльність українських військових діячів, захисників краю від іноземних загарбників та зібрати якомога повнішу інформацію щодо нерухомих об'єктів культурної спадщини IX–XVII ст.

На жаль, ретельне дослідження найвизначніших подій в історії України залишають поза увагою тематику і проблематику місцевого і регіонального характеру. В багатьох випадках пам'ятки воєнної історії, які представлені оборонними спорудами, класифікуються тільки як пам'ятки фортифікаційного мистецтва, а комплексний характер цих об'єктів залишається поза увагою дослідників. Їх історико-культурний потенціал потребує більш поглибленого вивчення із залученням широкого кола джерел та застосуванням сучасних технологій польових досліджень, особливо для визначення і локалізації розташування пам'ятних місць.

5.2. Події воєнної історії XVIII — поч. XX ст. в пам'ятках історії та культури.

5.2.1. Північна війна в пам'ятках історії та культури.

Північна війна 1700–21рр., воєнні баталії на території України, виступ гетьмана І. Мазепи на стороні Шведського королівства, Полтавська битва з її наслідками залишаються для українського народу актуальними і на початку XXI ст. Дослідження подій, що стали знаковими у сфері відновлення національної пам'яті необхідно для переосмислення власної історії, ролі окремих постатей в її творенні, збереження національних і регіональних особливостей, власних культурних традицій. Поряд з широким колом писемних джерел важливими для вивчення воєнних дій у ході Північної війни на українських теренах залишаються нерухомі пам'ятки історії та культури. Їх дослідження і співставлення з писемними свідченнями дозволяє об'єктивно відтворити події минулого, розкрити їх наслідки для українських земель.

Незважаючи на великий масив літератури зустрічається багато дискусійних положень стосовно оцінки діяльності гетьмана І. Мазепи, союзницьких переговорів, та причин укладення шведсько-українського союзу. Більшість сучасних українських істориків вважають, що українська еліта у 1708–09 рр. на чолі з гетьманом І. Мазепою розглядала протекторат Швеції, як оборонний у період військових дій проти Росії і прагнула з допомогою шведів здобути більшу автономію і досягти вищого міжнародного політико-правового статусу для Гетьманщини. Прагнучи подолати московський диктат, вона обрала той шлях, який не змінював автономію, а давав можливість розвитку і творення власної держави⁶³¹. На глибоке переконання професора Санкт-Петербурзького університету Т. Таїрової-Яковлевої, український гетьман розумів, що про збереження Петром I тієї Гетьманщини, яку він будував, уже не могло бути і мови. Не міг гетьман не прислухатися і до нарікань невдоволеної реформами царя козацької старшини. Тож його перехід на бік Карла XII був (авт.) жестом відчаю сильної людини, яка не пускає все на самоплив, а намагається оволодіти ситуацією навіть наперекір долі.